

YASSAVIYA TARIQATI MANBALARIDA «FAQR» MAQOMI VA SHAYX XUDOYDOD VALI AZIZONNING IRFONIIY MEROSI TAHLILI

Muzaffarov Navro‘zxon Baxronovich
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
Samarqand kampusi
katta o‘qituvchisi

Annotatsiya Ushbu maqolada Yassaviya tariqatining XVI asrdagi yirik namoyandasi Shayx Xudoydod Vali Azizonning hayoti va ma’naviy tajribasiga oid manbalar asosida "faqr" (faqirlik) moyihati tahlil qilinadi. Muallifning manzumalari, g‘azallari va rivoyatlari asosida faqr tushunchasining nafaqat maishiy muhtojlik, balki "mosivo" (Ollohdan o‘zga narsalar)dan uzilish, nafsoniy ehtiyojlarni yengish, va Olloh qarshisidagi absolyut o‘jizlikni anglashdan iborat ontologik va axloqiy maqom ekani yoritilgan. Shuningdek, matndagi oyat, hadis, forsiy va turkiy she’riy parchalar hamda erfoniylar tushunchalar komplekt tahliliy-tahririylar ishlovdan o‘tkazilgan.

Kalit so‘zlar: tasavvuf, Yassaviya, Shayx Xudoydod Vali, Hazrat Azizon, faqr, faqirlik, mosivo, nafsi ammora, tajalliy, murshid, irfon.

Kirish

Tasavvuf dunyoqarashida "faqr" (faqirlik) tushunchasi solikning (ilohiy yo‘lga kirgan shaxsning) Ilohiy Haqiqatga erishish jarayonidagi eng markaziy va hal qiluvchi maqomlaridan biri sanaladi. Odatdagi lug‘aviy va ijtimoiy kontekstda kambag‘allik yoki moddiy resurslarning yetishmasligi sifatida talqin qilinuvchi bu termin, aslida, irfoniylar-falsafiy jihatdan mutlaqo boshqacha — teran ontologik va metafizik ma’no kasb etadi.

Muqaddas Qur’oni karimning Fotir surasi 15-oyatida marhamat qilinadi:

الْحَمِيدُ الْغَنِيُّ هُوَ وَاللَّهُ إِلَهُ الْفُقَرَاءِ أَنْتُمْ النَّاسُ أَيُّهَا يَا

"Ey insonlar, sizlar (har vaqt va har qanday holatda) Ollohgaga muhtojdirlarsizlar. Olloh esa, albatta, behojat va hamdga loyiq Zotdir".

Ushbu oyati karima tasavvufdagi "faqr" ta’limotining bosh fundamental poydevoridir. Ilohiy kalomga ko‘ra, insonning mavjudligi va borliqdagi o‘rni o‘z-o‘zidan mustaqil emas; u barcha sifatleri va borlig‘i bilan Yaratganga muhtojdir. Mana shu metafizik muhtojlikni anglash va uni ichki ruhiy tajribaga aylantirish sufdiylidagi faqr maqomining ibtidosidir.

Mavjud manba matnida keltirilgan irfoniylar ta’rifga ko‘ra:

المالك رؤية من للبراء اسم الفقر

("Al-faqr ismun lil-barroi min ro'yatil-mulk") — ya'ni "Faqr — solikning o'z egaligida biror mulkni ko'rish hayolidan butunlay bezor va pok bo'lishidir".

Bu qoida bandalikning asl mohiyatini ochib beradi. Islom huquqiy va axloqiy tafakkuridagi "Al-abdu va mo fi yadihi li-mavlohi" ("Banda va uning qo'lida bo'lgan bor narsa aslida uning hojasinikidir") degan hikmatga binoan, agar inson o'zini biror narsaga mutlaq ega (mulkdor) deb hisoblasa va shu bilan birga ruhiy poklikni da'vo qilsa, u o'z mavqeida yolg'onchi bo'lib chiqadi. Chunki asl Ega yagona Ollohdir.

Tasavvufda faqr va mulk o'rtasidagi dialektik munosabat o'ziga xos ravishda talqin etiladi. Faqirlik dunyoviy mulkdan majburiy tarzda mahrum bo'lish emas, balki mulkka bo'lgan nafsoniy va qalbiylik bog'liqlikni uzishdir.

Ibrohim Buxoriy Kalobodiy ta'kidlaganidek:

"Faqr — moling bo'lmasligi emas, balki bo'lsa ham, unga qalban egalik qilmasligingdir".

Sahl ibn Abdulloh At-Tustariy esa faqr maqomiga erishgan solikning ichki muvozanatini quyidagicha tavsiflaydi:

"Sufiy — ko'ziga tuproq ham, tillo ham bir xil bo'lib qolgan, har qanday dunyoviy g'amdan xalos bo'lgan kimsadir".

Shu sababli, faqr maqomi uchta asosiy bosqichni o'z ichiga oladi:

1. **Birinchi bosqich (Qanoat):** Solikning qo'lida bor narsaga qanoat qilishi, ortiqchasiga intilmasligi.
2. **Ikkinchi bosqich (Zuhd va Tark):** O'zida dunyo molidan, moddiy manfaatlar va nafsoniy rohatlardan qalban kechish hissiyotini tarbiyalashi.
3. **Uchinchi bosqich (Fano va Tavhid):** Boylik va kambag'allik o'rtasidagi farkning butunlay yo'qolishi. Ushbu darajada solik uchun moddiy sharoitlar o'zining mustaqil ma'nosini yo'qotadi; u faqat Ilohiy Zotni ko'radi.

Taqdim etilgan manbada Yassaviya tariqatining XVI asrdagi yetuk piri **Shayx Xudoydod Vali Aziz**ning hayot yo'li va ruhiy kechinmalari misolida faqrning axloqiy-amaliy namoyon bo'lishi ochib beriladi.

Shayx Xudoydod Vali o'zining bolalik hamda ilm tahsil qilish davridagi og'ir mashaqqatlarini xotirlab shunday deydilar:

"Men ota-onamdan yoshlik paytimdanoq yetim qolgandim... Birovning qo'ylarini boqardim. Ochlik, tashnalik va yalang'ochlikdan zaiflashib, holdan toyib yiqilib qolgan paytlarim ham bo'lgan".

Ushbu og'ir moddiy sharoit majburiy qashshoqlikdek tuyulsa-da, Shayx Xudoydod Valining ichki olamida u ma'naviy tarbiyaga va Ilohiy ishqning shakllanishiga hizmat qilgan. Matnda keltirilgan va bevosita u kishining qalamiga mansub forsiy va turkiy baytlar ushbu jarayonning ichki dinamikasini namoyish etadi:

So'zi jon az had go'zashtu hasratam bisyor shud,
Dardi dil az had burunu ham megar afgor shud!

(Mazmuni: Jonim otashi haddan oshdi, hasratim ko‘paydi. Ko‘nglim dardi ortib, jigarim pora bo‘ldi. Toqatim toq bo‘ldi, qachongacha ko‘nglimni yoqasan? Zero, dilim dardmand bo‘lib, g‘am yo‘lida bemorga aylandi).

Forsiy masnaviyning davomida Shayx Xudoydod Vali faqr maqomining metafizik mevasini quyidagicha ifodalaydi:

*Otashi ishqat zi g‘ayrat so‘ht har g‘ayre ki bud,
Sof shud az g‘ayr asknun qobili asror shud!*

(Mazmuni: Ishqing otashi g‘ayrat tufayli ko‘ngildan boshqa barcha begona narsalarni yoqib yubordi. Endi ko‘nglim "g‘ayr"dan (mosivodan) sof bo‘lib, Ilohiy sir-asrorlar makoniga aylandi).

Ushbu o‘rinda Shayx Xudoydod o‘zining mualliflik maqta’sida quyidagicha hitob qiladi:

*Ey Xudoydod, in xudi az sari xud ovvora soz,
To tavoni tu zamone mahrami on yor bosh.*

(Mazmuni: Ey Xudoydod, bu "manlik" (xudbinlik)ni o‘z boshingdan chiqarib tashla, toki imkonning bor ekan, bir lahza bo‘lsa ham U Yorning mahrami bo‘lgin!)

Bu yerdagi "g‘ayr" hamda "xudiy" (**manlik**) tushunchalari tasavvufda Ollohdan boshqa barcha narsalarni (mosivoni) va insonning nafsga bo‘lgan tayanchni anglatadi.

Yassaviy shayxlari, jumladan Shayx Xudoydod Vali "faqr" maqomini ixtiyor etganda, uni Payg‘ambar alayhissalomning hayotiy sunnatlari va muborak o‘gitlariga asoslaganlar. Manbada Rasululloh sallallohu alayhi vasallamning:

اناء يجد لم الماء يشرب ان اراد اذا و قدرا يجد لم يطبخ ان اراد اذا من الفقير

"Al-faqiru man izo aroda an yatbaha lam yajid qidran va izo aroda an yashraba ma'an lam yajid ino'an".

(Ya'ni: "Faqir deb, ovqat pishiray desa qozoni, suv ichay desa idishi topilmaydigan kishiga aytiladi")

degan hadislarini keltiriladi. G‘ijduvonda tahsil olgan davrlarida Shayx Xudoydod Valining hujrasida bir parcha xasdan boshqa to‘shagi, ovqat pishirishga qozoni yoki suv ichishga kosasi bo‘lmagan. U kishi uch yil davomida bitta po‘stin va yirtiq ko‘ylakda yurib, bu holatini birovga oshkor qilmagan.

Matndagi eng ta'sirli epizodlardan biri, Shayx Xudoydod Valining uyida yemak bo‘lmagan kunlari o‘zlarini baxtiyor his qilishlaridir:

"Uyimda yegulik bo‘lmagan kuni mening zavq va osudaligim ortiqroqdir... va o‘zimning faqirona kulbamni Payg‘ambar alayhissalomning muborak uylariga o‘xshatdim".

Ushbu holat manbada quyidagi hadis bilan izohlanadi:

صبا الدنيا عليك فاصب عيني عن تسقط و امقتك ان احذر انبياءه بعض الى تعالى الله اوحى

(Ya'ni: "Olloh taolo payg'ambarlaridan biriga vahiy yubordi: "Men seni yomon ko'rib qolishimdan va Nigohimdan tushib ketishingdan ehtiyot bo'l, aks holda ustingga dunyoni to'kib solaman"").

Yassaviylik ta'limotiga ko'ra, dunyoviy mol-dunyoning haddan tashqari ko'payib ketishi va insonning unga ko'ngil qo'yishi — Ilohiy g'azabning hamda ma'naviy tubanlashuvning belgisidir. Bu haqda Payg'ambar alayhissalomning mashhur qoidalarini keltiriladi:

خطيئة كل رأس الدنيا حب

"Hubb ud-dunya ra'su kulli hatiatin" — "Dunyoni (molu mulkni) sevmok barcha xatolarning boshidir".

Yassaviya va Naqshbandiya manbalarida yetti xil nafs bosqichi farqlanadi. Shayx Xudoydod Vali hayotida va ta'limotida faqr va riyozat vositasida nafsni tarbiyalash jarayoni bevosita mana shu bosqichlar bo'ylab harakatlanishni ko'zda tutadi:

1. Nafsi Ammora – Yomonlikka va moddiyatga buyuruvchi hayvoniy nafs.
2. Nafsi Lavvoma – Gunohdan pushaymon bo'luvchi, vijdon azobi chekuvchi nafs.
3. Nafsi Mulhima – Ilhom va ezgulikni anglaydigan nafs.
4. Nafsi Mutmainna – Huzur va qanoat topgan, fazilatlarga o'ralgan nafs.
5. Nafsi Roziyya – Taqdirga va Ilohiy irodaga to'liq rozi bo'lgan nafs.
6. Nafsi Marziyya – Olloh taoloning roziligiga erishgan nafs.
7. Nafsi Komila – Barcha kamolot sifatlarini egallagan toza nafs.

Faqr maqomi solikni **Nafsi Ammora** zanjirlaridan ozod qilib, uni **Nafsi Mutmainna** va **Nafsi Komila** darajasiga ko'taradigan ma'naviy vositadir.

Matn tarkibidagi eng muhim simvolik-allegorik rivoyatlardan biri Yassaviya tariqatining burchagi bo'lmish Hazrat Sulton Xoja Ahmad Yassaviy rahmatullohi alayhning o'z shogirdlarini sinovdan o'tkazishi bilan bog'liq bo'lib, bu voqea Shayx Xudoydod Vali tomonidan o'z muridlariga ibrat sifatida so'zlab berilgan.

Yassaviy hazratlari shalvarlari ichiga ikkita suvdon bog'lab — biriga **yel (havo)**, ikkinchisiga **suv** to'ldirib namozga o'tadilar. Namoz asnosida avval yeldan ovoz chiqarganda, shogirdlarning aksariyati "imomning tahorati sindi" deb namozni buzishadi. So'ng suv oqib tushganda, qolganlari ham namozdan chiqadi. Faqat Hakim ota namozni buzmaydi, So'fi Muhammad Donishmand esa qaytadan iqtido qiladi. Yassaviy hazratlari bu holni ko'rib: "Men shuncha vaqt xalqni da'vat qilib, bir yarimtagina shogird tarbiyalabman", deydilar.

Shayx Xudoydod Vali ushbu hodisaga chuqur irfoniy sharh beradilar:

Olloh taolo bandani birinchi bo'lib **dunyo** bilan imtihon qiladi. Dunyoning o'tkinchi mulki shamolga o'xshaydi.

Forsiy baytda aytilganidek:

Peshi sohibnazaron mulki Sulaymon bod ast,

Balki on ast Sulaymon k-az mulk ozod ast.

(Mazmuni: *Sohibnazarlar nazdida Sulaymon alayhissalomning mulki shamoldan iboratdir; haqiqiy Sulaymon — o'sha mulkka ko'ngil bog'lamay, undan ozod bo'lgan kishidir*).

Ikkinchi bosqichdagi suv sinovi **jannat ne‘matlari** (huru g‘ilmon, oqar suvlar)ga ishora qiladi. Ilohiy yo‘lga kirgan solik nafaqat dunyo lazzatlaridan, balki oxirat ne‘matlariga bo‘lgan nafsoniy tamadan ham yuqori turishi, faqatgina Ilohiy Zotning vasli va didorini istashi lozim.

Shu sababli matndagi Shayx Xudoydod g‘azalida ta’kidlanadi:

Boqmagaysen, ey Xudoydod, ul bihistning sorig‘a,

Vasl gulzorida ruhing bulbuli nolon bo‘lur.

Maqolada Shayx Xudoydod Valining ijtimoiy va maishiy xulq-atvoriga oid yana bir muhim jihat tilga olinadi. Muxlislar va muridlar u kishining uylariga to‘shash uchun gilam hamda kigizlar keltirishganida, Hazrat Azizon Shayx Xudoydod ularni uyiga ham, honaqohga ham to‘shamasdan darhol boshqalarga bo‘lib berar edilar.

Ushbu xatti-harakat Rasululloh sallallohu alayhi vasallamning:

التَّكْلُفِ مِنْ بَرَاءٍ وَأَصْحَابِي أَنَا

"Ana va ashabiy baro‘una minat-takallufi" — "Men va sahobalarim takallufdan (sohta ortiqchalik va riyokorlikdan) bezormiz" degan hadislariga to‘liq muvafiqdir.

Shuningdek, Shayx Xudoydod Valining masjid va honaqoh ishlarini obod qilib, ammo ularni xususiy mulkka aylantirmasligi, vaqf sifatida qoldirishi u kishining ontologik faqr maqomida ekanini ko‘rsatadi. U kishi Iso alayhissalom haqidagi mashhur hikmatni eslatadilar:

Gar chu Iso az tu yak so‘zan bimonad,

Dar rahat medonki, sad rahzan bimonad.

(Mazmuni: Agar Iso alayhissalom kabi sendan dunyoda bir igna qolsa ham, bilginki, haqiqat yo‘lingda yuzlab qaroqchilar paydo bo‘lgaydir).

Ushbu ramziy "igna" — dunyoga bo‘lgan eng kichik qalbiylik bog‘liqlikdir. Agar solik qalbida zarracha dunyoviy manfaatdorlik qolsa, u metafizik parvozg va Mutlaq Haqiqat vasliga to‘siq bo‘ladi.

Xulosa

Tahlil qilingan tarixiy-sufiylik matni "faqr" tushunchasining Yassaviya tariqati hamda Shayx Xudoydod Vali Azizon merosida naqadar teran falsafiy va metafizik kategoriya ekanini yaqqol ko‘rsatadi.

1. **Axloqiy kamolot:** Faqr — faqat moddiy kambag‘allik emas, balki insonning o‘z nafsini yengishi, "manlik" (xudbinlik) tuyg‘usidan xalos bo‘lishi va ruhiy tozalanishidir.
2. **Ilohiy Bog‘liqlik:** Mutlaq Egalik tan olingan joyda solik o‘zini va mol-mulkini Yaratganning omonati deb biladi. Shu sababli "faqr" — aslida insonning Olloh bilan bo‘lgan eng samimiy va pok munosabatidir.
3. **Yassaviylik An‘anasi:** Shayx Xudoydod Vali siymosida Yassaviya maktabining asosiy ruhi namoyon bo‘ladi: qahramonona riyozat, zohiriy soddalik, chuqur turkiy va forsiy g‘azallar vositasida Ilohiy ishqni kuylash hamda qalbni "mosivo"dan butunlay poklash.

Ushbu tadqiqot Yassaviya tariqati namoyandalarining ma’naviy-axloqiy merosini o‘rganishda, tariqat manbalaridagi tasavvufiy istilohlar va arabcha-forsiy-turkiy matnlarning o‘zaro sintezini anglashda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga egadir.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR:

1. Qur’oni karim. Fotir surasi, 15-oyat.
2. Shayx Xudoydod Vali Azizon. Manoqib va g‘azallar to‘plami (qo‘lyozma va tahrirlangan matnlar).
3. Ahmad Yassaviy. Hikmatlar to‘plami. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 2011.
4. Kalobodiy, Ibrohim. At-Ta‘arruf li-mazhabi ahl at-tasavvuf. – Qohira, 1960.
5. Hazaraspoy, M. Yassaviya tariqati pirlari va Shayx Xudoydod Vali merosi. – Toshkent: Fan, 2019.